

ТРАКТУВАННЯ ПРОБЛЕМ ПАПЕРОВО-ГРОШОВОГО ОБІГУ ТА ФІНАНСОВО-КРЕДИТНОЇ СИСТЕМИ В ТВОРАХ М.Х.БУНГЕ

Присвячено творчості видатного українського вченого-економіста, відомого громадського діяча, міністра фінансів Російської імперії (1882–1886) М.Х.Бунге. Висвітлено один із найбільш цікавих напрямів його наукової та політико-адміністративної діяльності, яким є грошово-кредитна політика та забезпечення стабільності національної грошової одиниці в контексті подальшого розвитку капіталістичних відносин і проведення низки реформ.

The article is dedicated to the creation of the prominent Ukrainian economist and scholar, famous public figure, minister of finance of the Russian Empire (1882–1889) – professor M.Bunge. It deals with one of the most interesting directions of his scientific, political and administrative activities, i.e. monetary and credit policy, stability of national monetary unit in the context of further development of capitalist relations and carrying out reforms.

В останнє десятиріччя в умовах інтелектуальної свободи творчості тема дослідження історії вітчизняної економічної думки стала особливо привабливою та цікавою для вчених-дослідників. На особливу увагу заслуговує в цьому контексті постать М.Х.Бунге, талановитої та всебічно обдарованої особистості, яка залишила глибокий слід у багатьох сферах своєї діяльності: в науці, освіті, культурі, політиці, господарській практиці.

Незважаючи на значний період, що відділяє нас від середини XIX ст., часу коли жив і творив М.Х.Бунге, сьогодні ми спостерігаємо значний інтерес, який виявляє наше суспільство до постаті Миколи Християновича в численних статтях і монографіях. І, на нашу думку, це не випадково, оскільки сьогодні суспільство, переживаючи період піднесення національної самосвідомості та позитивних економічних очікувань з надією дивиться в майбутнє та намагається осмислити своє недавнє минуле з метою вивчення власного позитивного досвіду господарювання.

Вивчення, узагальнення та використання наукових здобутків видатних співвітчизників – науковців, мислителів, громадських діячів, прогресивних політиків минулого – становить значний інтерес для сьогодення. Це твердження стосується і вивчення проблем паперово-грошового обігу та фінансово-кредитної системи, від стабільного стану якої багато в чому залежить подальший розвиток вітчизняної економіки.

Процес формування вітчизняної фінансової теорії відбувався на індивідуалістичному, приватно-власницькому фундаменті, який було закладено ще в другій половині XIX – на початку XX ст. різними течіями та школами фінансової науки.

Розвиток ринкових відносин у другій половині XIX ст. вимагав створення стабільної грошової та фінансово-кредитної системи. Потреба в реформуванні цієї системи вже давно назріла, викликала жвавий інтерес та обговорення в суспільстві. Одними з ключових питань були: шляхи проведення реформи кредитної системи, стабілізація грошової одиниці та питання, кому віддати регулюючі важелі – державі чи ринку і т.ін.

У 1862 р. уряд розпочав грошову реформу, яку втілював у життя С.Ю.Вітте. Він одержав пост міністра фінансів у 1892 р, змінивши на ньому Вишнеградського. Попередником Вишнеградського на цьому посту був професор Університету св. Володимира М.Х.Бунге (1881–1886). Власне саму реформу вдалось провести лише в 1895–1897 рр., але всі заходи, починаючи з 1862 р., не були даремними, вони стали етапом підготовки цієї реформи. Політика активного торговельного балансу (1882–1899) та активного платіжного балансу (1881–1897), форсування видобутку золота, ліквідація дефіциту бюджету, зовнішні позики – усі ці заходи уряду країни створили умови, за яких проведення грошової

реформи стало можливим. Ці заходи було спрямовано на укріплення грошової системи країни. Саме цей період – період підготовки реформи – становить для нас найбільший інтерес. На початку 80-х рр., як ми вже згадували, на посту міністра фінансів перебував М.Х.Бунге, який вживав заходів щодо стабілізації рубля на попередній срібній основі та докладав багато зусиль для впорядкування не лише грошової системи, а й податкової.

Теоретичну основу грошової реформи 1895–1897 рр. складала товарно-металева теорія грошей, яка бере свої витoki в класичній політекономії. Ця теорія визнавала, що гроші є товар, а також, що вартість грошей визнається грошовим матеріалом.

Ще в 1883 р. Бунге виступив з поданням, в якому, провівши історичний аналіз фінансових реформ, починаючи з XVIII ст. і закінчуючи реформами М.М.Сперанського та Е.Ф.Канкріна, запропонував обмежити реформу рішенням здійснювати платежі лише на золото. І хоча уряд побоювався таких рішучих кроків, пропозиція Бунге все ж справила свій позитивний вплив саме як постановка питання. Накопичення золота в казні в основному за рахунок митних зборів, яке було однією з основних умов при проведенні реформи, здійснив саме М.Х.Бунге. Погляди Бунге на проведення грошової реформи багато в чому збігалися з поглядами С.Ю.Вітте, що, безумовно, сприяло успішному їх завершенню.

Київські вчені, до яких відносимо і М.Х.Бунге, ясно розуміли, що важливою умовою функціонування економічної системи в умовах ринкових відносин є створення та збереження нормального грошового обігу та наявність стійкої грошової одиниці. Імперія після реформи 1861 р., вступаючи в епоху капіталізму, мала вкрай розлагоджені фінанси з хронічною інфляцією. У 1861 р. золота і срібна монети вийшли з обігу. Такий стан речей ускладнював приплив іноземних капіталів, що погіршувало стан економіки країни загалом. Економісти Київського університету бачили в налагодженні фінансово-кредитної системи шлях до підйому в промисловості, торгівлі та народного господарства в цілому.

Промовистим свідченням того, що питання паперово-грошового обігу та фінансово-кредитної системи було одним з найактуальніших у тогочасному суспільстві, є перелік праць університетських учених, присвячених даній тематиці: Антонович А.Я. "Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты" (1883), Вернадський І.В. "По поводу соч. Н.Бунге "Теория кредита" (1852), Воблий К.Г. "К вопросу о причинах современной дороговизны" (1915), Піхно Д.І. "Закон спроса и предложения" (1886), Піхно Д.І. "Комерческие операции Государственного банка" (1876), "Неразменные бумажные деньги в Англии. (по поводу сочинения Кауфмана)" Сидоренко Г.Д. "Эпизод из финансовой истории Австрии" (1859); Яснопольський М.П. "О геогра-

© Л.В.Вернигора, 2005

фическом распределении государственных доходов и расходов России" (1891–97). Але безумовним лідером та беззаперечним авторитетом у розробці питання паперово-грошового обігу та фінансово-кредитної системи в другій половині XIX ст. був Микола Христіанович Бунге. Його перу належить ціла низка праць, присвячених даній тематиці: "Банковые законы и банковая политика" (1874), "Бумажные деньги и банковая система Северо-Американских штатов" (1867), "Главное банковое и торговое общество в С.-Петербурге" (1859), "Заметки о настоящем положении нашей денежной системы и средства к ее улучшению" (1888), "Кредит и крепостное право" (1859), "Неразменные банковые билеты во Франции с 1870 по 1878 г." (1878), "О восстановлении металлического обращения в России" (1877), "О восстановлении постоянной денежной единицы в России" (1878), "О денежных средствах России", "Об упорочении курса бумажных денег" (1868), "Ответ рецензенту по поводу разбора "Теории кредита" (1850), "Русские бумажные деньги (перевод А.Вагнера с доп. Н.Бунге)" (1871), "Ответ Г.Михайлову на разбор "Теории кредита" (1853) і т.д.

Найбільшого розголосу свого часу набула праця М.Х.Бунге "Теория кредита", яка стала його докторською дисертацією і була опублікована в "Современнике". У цій роботі Бунге писав, що кредит знищує негативний вплив, який створюється нерухливістю капіталів та бездіяльністю праці. Поміж багатьох інших питань учений досліджував питання впливу, який справляє кредит на багатство, добробут і труд шляхом збільшення капіталів і доходів; розподілу виробничих сил; заміни монети та грошей кредитними оборотними знаками.

Капітал, накопичений приватною особою і не знаходити свого застосування як кредит, або лягає в основу окремих промислових підприємств, або переходить до інших приватних осіб.

Бунге не сприймав твердження Сея стосовно того, що виробі купуються виробами. Його критика полягала в тому, що "...якщо товари не знаходять збуту, то їх занадто багато, і посиленна діяльність може призвести тільки до більшого загромодження ринків. Якби це було справедливим, якби застій у збуті виходив лише від надлишку: то потреби приватні були б задоволені повністю, і народний добробут знаходився б на вищому казковому шаблі свого розвитку. Однак, безсумнівно, що потреби випереджають виробництво, що останнє навряд чи може слідувати за ними; відповідно виробництво не може бути надмірним" [1, с. 147]. З цим твердженням ми не можемо погодитись сьогодні.

М.Бунге надає кредитним відносинам надзвичайно великого значення. Кредит, на його думку, "...створюючи нові знаряддя обігу, зовсім відмінні від грошей, не тільки обмежує їх вживання і зменшує витрати міні, але також надає обігу інші засади" [1, с. 156]. У цьому, вважає Бунге, полягає одна з головних причин народно-економічного значення кредиту. Відмінність між кредитними знаряддями обігу та іншими посередниками обміну Бунге вбачає в тому, що вони, передусім, утворені не виробництвом, а самими цінностями – їх обігом, і цінність їх є лише представницькою. Але головне те, що особливості кредитних оборотних знаків надають їм низку важливих переваг перед грішми, до яких Бунге зараховує такі: кредитні знаки постійно знаходяться у відповідності до потреб; низька їх вартість як для особи, що ними користується, так і для народного господарства в цілому; викликані потребою, вони існують доти, поки не реалізований кредит.

Серед недоліків, які містить у собі монета як засіб обігу, Бунге називає те, по-перше, що монета, задовольняючи лише суспільні потреби, вимагає значних затрат. Він стверджував, що монета в державі є машиною, яка приводить майно в обіг, отже, чим дешевша ця машина, тим більше виграють приватні особи і народне господарство. По-друге, цінність монети залежить від цінності матеріалу, з якого вона карбується. Зменшення цінності металевих грошей унаслідок здешевлення матеріалу, з якого зроблено монету, є шкідливим як для самої монети, так і для всього народного господарства. Тому всі економісти, розмірковуючи на цю тему, сходяться на тому, що найбездоганніші гроші мають бути найдешевшими, з гарантованою цінністю, завжди задовольняючи потреби в них самих. Бунге погоджується з теоретичними доказами того, що цінність грошей взагалі не залежить від матеріалу, з якого вони зроблені. "...Розглядаючи питання грошей абстрактно, ми могли б сказати, що гроші паперові, навіть не забезпечені обміном на дзвінку монету, які випускає уряд відповідно до потреби, яку вони задовольняють, – гроші самі досконалі ... і якщо випуск їх обмежений, то сама цінність їх може бути сталішою за цінність усяких інших грошей. Відповідно гроші паперові можуть складати таку саму хорошу запоруку для майбутнього обміну цінностей, як і металеві" [1, с. 162–163].

Будучи, особливо на початку творчої діяльності, прихильником свободи економічних відносин, Бунге болюче реагує на будь-який тиск: "... Уведення паперових грошей замість монети передбачить договір, умову, і при тому не зовсім вільні" [1, с. 167].

Для підтвердження своїх слів він наводить низку заходів, що запропонував Шитті, суть яких полягає в такому: випустити певну кількість паперових грошей відповідно до цінності монети, яка перебуває в обігу, і призначити термін, до якого монета є законним засобом обігу та коли вона з нього виходить, термін, до якого буде проводитись обмін її на паперові гроші, і термін, з якого монета буде обмінюватись на золото та срібло з призначенням "ажіо" на користь паперових грошей. Подібну систему Бунге називає "насилницькою" і "несправедливою", оскільки вона зобов'язує приватних осіб приймати паперові гроші – не кредитні знаки, обмінювані на монету, а цінності, створювані монополією, тому що вона вимагає від приватних осіб обміну монети – цінності реальної – на гроші, випущені державою за довільною ціною, що залежить від користування правом випуску грошей, цінність яких не пов'язана з цінністю обігу взагалі.

У 1878 р. виходить ще одна стаття Бунге на цю тематику під назвою "О восстановлении постоянной денежной единицы в России". Згідно з М.Х.Бунге, вона була поширена серед вузького кола читачів і не мала значення наукової праці або фінансового плану, оскільки "вчений твір вимагав би більш самостійних і глибоких здобутків; фінансовий план – більш детального викладення." Бунге мав на меті довести цією статтею нагальну потребу введення постійної грошової одиниці в державі, слідом за відновленням металевого обігу. Тому стаття являє собою короткий історичний огляд деяких подій у розвитку банківських білетів і паперових грошей у різних країнах світу. Умовно його можна поділити на два періоди. І період – 60-ті роки XVIII ст. – перша половина XIX ст., коли грошова система США і майже всіх європейських держав почала нормально функціонувати. Тут М.Х.Бунге розглядає девальвацію в

Росії та Австрії, нуліфікацію паперових грошей у США та Франції, а також відновлення розмінних банківських білетів в Англії. II період починається, за Бунге, в 1848 р. і триває "до теперішнього часу". Автор розглядає його в другій частині своєї статті, де звертає особливу увагу на фінансову систему Австрії, США, Італії, Франції та Росії.

У статті автор робить суттєві узагальнення та висновки, які мали реальне застосування в тогочасних умовах, в яких перебувала грошова система держави. Коротко суть їх полягає в такому.

1. Паперові гроші, які випускає безпосередньо уряд, без участі акціонерних привілейованих або непривілейованих банків, становлять більшу небезпеку, ніж нерозмінні банківські білети. "...При безпосередньому випуску паперових грошей державою немає ніякої сили, стримуючої фінансову адміністрацію; тоді як при випуску нерозмінних банківських білетів більш або менш незалежними кредитними установами останні протидіють надмірному випуску, і чим могутніший банк, тим він значиміший за своїм капіталом і за впливом своїх учасників на фінансові справи, тим вірогіднішим є результат здійснюваної протидії. Банки зацікавлені в тому, щоб білети їх не втратили від підвищення лажу і не зазнали нуліфікації, що рівнозначно знищенню або частини, або ж усього їх капіталу" [2, с. 37–38].

2. Сума випущених в обіг паперових грошей справляє головний вплив на курс векселя, але знецінення останнього не є різким і зростає відповідно до збільшення випуску паперових грошей. Більше того, "... в разі тимчасового припинення подальших випусків паперових грошей знищення їх починається не раніше, як після повернення накопиченого паперово-грошового капіталу на збудження підприємливості та на посилення споживання" [2, с. 39].

3. Наявність у внутрішньому обігу великої кількості монети є головною причиною стабільності курсу паперових грошей. Тому Бунге вважає одним з головних завдань фінансової політики поширення монети у внутрішньому обігу. Серед заходів, які сприяють цьому, він називає: "дозвіл застосовувати монету в приватних угодах, навіть при існуванні нерозмінних кредитних знарядь обігу, а потім, з настанням сприятливих умов для встановлення постійної грошової одиниці, вилучення паперових грошей і банківських білетів дрібної вартості" [2, с. 39].

4. Паперові гроші лише тоді є "правильним фінансовим ресурсом", коли вони виступають засобом, що полегшує відсоткові займи. "Само-собой зрозуміло, що відсоткові займи не можуть бути безмежні, точно так, як і випуски паперових грошей, і якщо останнім, при необмежених випусках, загрожує нуліфікація, то перші, за невідповідності засобів казначейства з прийнятими ним на себе обов'язками, ведуть до державного банкрутства, до припинення виплати відсотків і погашення по державному боргу" [2, с. 40].

5. Позики і випуски паперових грошей вимагають своєчасного збільшення державних прибутків. Бунге має на увазі те, що: "...кожній укладений відсотковий позиції має відповідати або новий, або додатковий постійний державний прибуток, повністю достатній для виплати відсотка і погашення по цьому боргу, а кожному випуску нерозмінних кредитних знарядь обігу повинен відповідати новий ресурс казначейства, достатній або для їх вилучення впродовж короткого терміну 4–6 років, або принаймні для виплати відсотків і

погашення по позиції, яка дозволяє вилучити паперові гроші з обігу" [2, с. 41].

6. Стосовно торговельного балансу, еміграції та імміграції капіталу Бунге вважав: "... Усе, що сприяє зменшенню закордонних платежів, які належить зробити країні з паперово-грошовим обігом, а тим більше все, що призводить до збільшення платежів, спрямованих із-за кордону, поліпшує вексельний курс і знижує лаж. ... Хоча платіжний баланс може бути не вигідним, а результат сприятливим, якщо до складу привозу входять знаряддя, що сприяють розвитку виробництва" [2, с. 41]. На думку автора, вищесказане пояснює явища, притаманні державі з паперово-грошовим обігом, таким як: схильність до встановлення високого митного тарифу з метою не тільки заступництва внутрішньої промисловості, але й зменшення суми ввозу з-за кордону товарів споживання; фінансова політика віддає перевагу внутрішнім позикам, а не зовнішнім, за винятком пропозицій особливо вигідних; держава докладає всіх зусиль, аби полегшити імміграцію капіталу, який призначається для землеробства, промисловості, кредитних операцій і торгівлі.

7. Хоч автор зазначає, що висота вексельного курсу і лажу багато в чому залежить від так званих психологічних причин, до яких у першу чергу належить політичне становище країни: стан війни, ймовірність потрясіння або зміни політичного курсу і взагалі будь-яка невизначеність або нестабільність, що, як показує історичний досвід, значною мірою впливає на вищезгадані показники.

8. У завершальному пункті своїх висновків Бунге говорить про те, що курс паперових грошей не завжди залежить від накопичення металевих готівки в банках.

У заключній частині роботи автор наводить перелік заходів, які можуть привести до встановлення постійної грошової одиниці в Росії, оскільки, незважаючи на тяжкі потрясіння, які пережила імперія, мається на увазі наперед Русько-Японська війна, встановлення постійної грошової одиниці Бунге вважає цілком реальною справою, а ресурс імперського уряду – достатнім для реалізації цього завдання. Тому першим кроком на цьому шляху має бути визначення політичних цілей, які прямо пов'язані з фінансовими. Стабільність політичної ситуації – мир у державі – створить необхідні умови і забезпечить кошти для повернення народному господарству міцної грошової системи. Щодо фінансової політики, то вона може розвиватися в двох напрямках: або в девальвації кредитного рубля, або у відновленні його номінальної ціни; нуліфікація ж означатиме катастрофу.

Відносно першого напрямку Бунге говорить: "...Девальвація становить природну і необхідну міру лише тоді, коли після значного зниження ціни паперових грошей курс їх зробився досить постійним, коли відновлення обміну полегшується достатнім запасом монети всередині країни. За таких умов девальвація приймає за відправну точку status quo, регулює дані стосунки, виводить грошову систему і народне господарство із стану невизначеності та коливань і нікому не завдає збитків; між тим як відновлення номінальної ціни паперових грошей виявляється і безплідною боротьбою з реальним фактом знецінення кредитних знарядь обігу, і дуже дорогою фінансовою операцією..." [2, с. 46]. Відсутність стійкого курсу кредитного рубля останніх десятиліть, протягом яких імперія вела війни, Бунге пояснює багатьма причинами, але за таких обставин він не бачить можливості визначити, в якому розмірі могла би відбуватися девальвація. У разі ж успішної

девальвації він бачить повернення до вільного обміну паперових грошей за встановленим курсом на монету, що в свою чергу вимагає запасу достатньої кількості монети як у внутрішньому обігу, так і в закладах, в яких відбуватиметься обмін.

І тут ми не можемо не помітити суперечності, яка полягає в таких словах: "І так очевидно, що мета фінансової політики має полягати не в девальвації, а у встановленні номінальної ціни кредитного рубля, і щоб відмовитись від досягнення цієї цілі, довелося б вирішення питання про грошову систему віддати розвитку подій і випадку" [2, с. 49]. І далі автор пропонує низку заходів, необхідних для відновлення загальної вартості кредитного рубля, серед яких: призупинення випуску і поступове вилучення кредитних білетів; збільшення державних доходів; укладання позик; призначення позик; реформування Державного банку.

При цьому він додає, що "...зменшення маси паперових грошей не повинно бути несподіваним і спочатку доведеться не погашати паперовий борг, а тільки фіндувати його, забезпечуючи підлягаючи вилученню кредитні білети вексельним і позиковим портфелями" [2, с. 50].

Щодо позик, то для досягнення вищезазначеної мети Бунге віддає перевагу "металевим" позикам за більш високі відсотки, але з випускним курсом облігацій, близьким до номінальної ціни. "Позичаючи на більш короткі терміни за високим відсотком, уряд може розраховувати і на високий випускний курс відсоткових паперів, і на зниження відсотків при великій кількості вільних капіталів" [2, с. 52].

З приводу призначення позик Бунге писав: "Добровільний обмін відсоткових паперів, виданих на нестійку грошову одиницю, на папери, писані на одиницю постійну, не є ще девальвацією. Якщо обіг фондів, виданих на кредитні рублі у фонди металеві, не може бути засобом всезагальним, то звідси ще не випливає, що він має бути відкинутий. Нарешті девальвація передбачить зниження номінальної вартості паперової грошової одиниці, тоді як і консолідація кредитних білетів, і конверсія відсоткових паперів, виданих на паперові рублі, розраховані на повернення останнім їх повної вартості" [2, с. 58].

Збільшення державних доходів, за Бунге, може відбуватися або за рахунок уведення нових податків, або за рахунок реформи старої податкової системи, або ж методом уведення надбавок до вже існуючих податків. Найперспективнішими йому видаються перші два варіанти.

Щодо реформування банківської системи, то Бунге виступає за перетворення Державного банку на привілейований акціонерний банк із збереженням на початковому етапі за державою широких прав і значення центрального закладу. "Що ж стосується можливого виникнення спекуляції, при перетворенні Державного банку на акціонерний, то її можна послабити, призначивши великий розмір для акцій ... і гра на підвищення курсів, заради експлуатації кишень дрібних капіталістів виявиться неможливою" [2, с. 61–62].

І на завершення автор підводить підсумок, говорячи, що "... відновлення постійної грошової одиниці в Росії і повернення кредитному карбованцю його номінальної вартості можуть стати безнадійними, якщо випуски кредитних білетів не припиняться, якщо монета буде, як раніше, витіснена з внутрішнього ринку, якщо система позик не буде відповідати завданням відновлення номінального курсу кредитного рубля, і якщо, нарешті, розви-

ток фінансових засобів не забезпечить завчасну виплату відсотків і погашення по державних позиках" [2, с. 63].

Дискутуючи щодо того, що є шкідливішим – кредитні білети чи відсоткові папери (опонент стверджує, що кредитні білети шкідливіші, тому що нібито платіж відсотків змушує фінансове управління бути обережним), Бунге говорить: "...Підписки на відсоткові позики інколи не вдавались державам, які були в змозі платити свої борги, тоді як випуск паперових грошей не зустрічав перепони до остаточного їх знецінення" [3, с. 15].

У відповідь на твердження автора проаналізованої роботи "От чего произошло падение курса российского рубля и что можно сделать для его повышения?" про недоцільність відсоткових позик Бунге говорить: "Подібні судження дуже переконливі для тих, хто не надає ніякого значення селянській власності і припиненню обов'язкових відносин між селянами і поміщиками, хто вірить, що Росія без сильної армії вселяє страх, хто вважає, що нам не потрібні іноземні капітали для підприємств, які вимагають сотень мільйонів карбованців" [3, с. 16].

Безвідсотковий борг по паперових грошах легко і далеко переходить за межі відсоткового, оскільки цей борг "по необхідності і в дійсності реалізується всередині держави" [3, с. 17].

Звичайно Бунге розумів бажаність фінансової незалежності, але не це, на його думку, є головною метою. "...Чим створюється вона, як не розвитком виробничих сил, успіхами народної освіти, вільної праці, забезпеченням приватної власності і гарним судом, накопиченням капіталів у руках народу, зміцненням грошової одиниці, відновленням металевого обігу та ін." [3, с. 35–36].

"Коли я зустрічаю гарячий захист паперових грошей і засудження відсоткових позик для вилучення цих грошей, то я не можу не поставити собі запитання: чиї інтереси водили пером красномовного захисника? Чи інтереси обмінних контор, що торгують напівімперіалами? – чи інтереси фабрикантів, гарно заробляючих унаслідок падіння курсу паперових грошей? – чи інтереси власників нерухомого майна, ціна якого зростає з небаченою швидкістю? Нарешті – чи інтереси видавництва, яке сподівається на збільшення кількості передплатників тоді, коли воно підлаштовується під смаки своїх передплатників?" [3, с. 36–37].

"Якби ми більше вчилися, більше знали і менш звexньо ставились до "схоластики", як почали називати у нас недавно політичну економію, то ми зрозуміли б, що нерозмінні паперові гроші, збагачуючи одних, зубожують інших, що ці гроші посилюють і підтримують коливання лажу, що коливання лажу відкриває нову сферу для легкої наживи, що надмірні фінансові ресурси, в якій би формі держава не користувалась ними, покладають на неї тяжкі жертви, і що думка про збагачення країни паперовими грішми нічим не краща за пропонувані приватним особам способи нажити статок, не докладаючи труда і не роблячи заощаджень" [3, с. 39].

Звичайно ми не мали наміру в цій статті ідеалізувати погляди та практичну діяльність М.Х.Бунге, оскільки вони, як і будь-яка інша масштабна діяльність, не були позбавлені слабких сторін. М.Х.Бунге вважав необхідним уведення прибуткового податку, зменшив викупні селянські платежі, знищив "подушну подать" і намагався залучити до сплати податків "неподатні верстви", що послужило приводом для різких протестів та критики з боку останніх. Крім того, Микола Християнович був надзвичайно принциповою та чесною людиною і не допускав будь-яких компромісів, правдиво показуючи ситуа-

цію, тому всі бюджети за часів його керівництва були дефіцитними, чого не можна було сказати про його наступника Вишнеградського, який не відрізнявся подібною принциповістю. Ще одним негативним фактором, який не дозволив Бунге повністю впровадити задумане в життя, було звичайне невезіння. Неврожаї, які за шість років перебування Бунге на посту міністра фінансів були майже постійними, суттєво впливали на розрахунки. У той час ще не було чіткого плану реформ, що спричинило певну непослідовність пропонованих заходів. Крім того, невдалі позики, які потягли за собою падіння цін на хліб, коливання курсу рубля, крах окремих банків; надмірний протекціонізм у зовнішній торгівлі тощо були зайвим приводом для опонентів Бунге піддати його нищівній критиці. Та Бунге зберігав спокій, розуміючи результативність у майбутньому своїх дій і сподіваючись на розуміння та об'єктивну оцінку в майбутньому.

Але багато хто з сучасників М.Х.Бунге вже тоді зуміли оцінити його внесок у проведення фінансових реформ. М.Х.Бунге був одним з перших, хто не тільки теоретично, а й практично заклав основи майбутнього успіху грошової реформи. Його розуміння і популяризація ідеї необхідності налагодження фінансової системи, усвідомлення залежності від цього загального добробуту та процвітання народного господарства є вагомим особистим внеском Бунге у фінансову політику держави наприкінці XIX ст.

У 1897 р. було дозволено вільний обмін паперових кредитних рублів на золото за фактично існуючим курсом. У результаті реформи Державному банку було надано виключне право проводити емісію банкнот, які забезпечувались державним золотим запасом та обмінювались на золото, а грошовий обіг складався з кредитних білетів, золотої, срібної та дрібної мідної монети.

Із суто наукового погляду його заслуга полягає у виокремленні негативного значення розлагодження грошової системи для народного господарства, яке полягає в нестійкості та нерівномірності коливання товарних цін залежно від часу та місця, у нерівномірності впливу розлагоджених фінансів на різні верстви населення. Золото не є відокремленою одиницею виміру, а є реальним товаром, який також підлягає всім умовам попиту та пропозиції, але коливання цінності металу поширюється на всі товари.

Після перебування М.Х.Бунге на посту міністра фінансів російської імперії в 1887 р. його було призначено на посаду Голови Комітету міністрів. У 1895 р. М.Х.Бунге було нагороджено орденом святого Володимира I ступеня. В імператорському рескрипті говорилося: "У складній справі посилення матеріальних засобів уряду й одночасного полегшення податкового тягара народу невтомною старанністю вашою досягнуті були значні успіхи." [4, с. 12]. Невипадково В.Т.Судейкін ще в 1895 р. назвав реформи М.Х.Бунге "найкращою епохою в історії російських фінансів"

1. Бунге Н.Х. Теория кредита // Современник. – К., 1852. 2. Бунге Н.Х. О восстановлении постоянной денежной единицы в России. – К., 1878.. 3. Бунге Н.Х. Письма к Н.Р. автору исследования: "От чего произошло падение курса бумажного рубля и что можно сделать для его повышения?" – К., 1879. 4. Судейкин В.Т. Замечательная эпоха в истории русских финансов (очерк экономической и финансовой политики Н.Х.Бунге и И.А.Вышнеградского). – СПб., 1895. 5. Лортыкян Э.Л. История экономических реформ – Х., 1999. 6. Кованько Г.Л. Главнейшие реформы, проведенные Н.Х.Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н.Х.Бунге как министра финансов (1881–1887). – Киев, 1901. 7. Витте С.Ю. Избранные воспоминания: В 2-х т.. – М., 1997. – Т. 1. 8. Министерство финансов. 1802–1902: В 2-х ч. – СПб., 1902. – Ч. 2.

Надійшла до редколегії 25.05.04